

ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИМИ ШКОЛАМИ ХХ ст. У РЕФЛЕКСІЯХ СЦІЄНТИСТСЬКОЇ „НАУКОВОЇ МІФОЛОГІЇ”

О.А. Бреусенко-Кузнєцов

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки

Національного технічного університету України

“Київський політехнічний інститут”

Статтю присвячено розгляду сцієнтистської "наукової міфології". Типовими рисами сцієнтистської наукової парадигми в психології особистості є намагання створити єдину теорію особистості, яка б еклектично поєднала знання про особистість, що склалися у різних наукових школах (із різними методологічними орієнтаціями), а також прагнення застосувати у якості загального знаменника типово сцієнтистські критерії (математичну статистику, факторні моделі тощо).

Ключові слова:

Загальною проблемою, до якої звертається стаття, є *віднайдення типових рис сцієнтистської наукової думки у психології*. Епоха Сцієнтизму, яка охоплює ХІХ-ХХ ст., характеризується наукоцентризмом, домінуванням природничо-наукових моделей у різних галузях культурного життєдіяння людства, прагненням забезпечити для науки роль провідної рушійної сили всього культурного розвитку. Оскільки сьогодні (у ХХІ ст.) головним спрямуванням розвитку психології слід визнати гуманізацію і гуманітаризацію, сцієнтистські стереотипи мислення гальмують її рух. Вони звужують поле вивчення психології і у багатьох країнах уже призвели до перейменування інститутів *психологічного* спрямування під більш адекватні їхній реальній діяльності "*когнітивні науки*" (така тенденція наявна, наприклад, в Італії). Отже, постає завдання виділити, *розрізнити* у сучасних психологічних моделях отримання знання *типове сцієнтистське від загально-наукового*.

Історико-психологічні дослідження, стосовні епохи Сцієнтизму, звісно, розвивалися у межах культурологічного підходу. Вчинкова концепція В.А.Роменця вбачає у якості провідної риси психології ХІХ-ХХ ст. акцентування передусім дійового компоненту вчинку. Загальні риси сцієнтистської психології намічено у працях В.А. Роменця та І.П. Манохи [1; 2]. Проте конкретизація проблеми щодо окремих галузей психологічної науки ще становить собою поле майбутніх досліджень.

Провідним завданням нашої статті буде *розгляд типових сцієнтистських рис, які наявні у поглядах психології особистості*.

Намагання *створити єдину теорію особистості*, яка б втілила у себе усі значущі досягнення у цій галузі психологічної науки, є цілком належним до *сцієнтистської традиції, орієнтованої на засади побудови природничих*

наук. Для цієї традиції є неприйнятним той плюралізм моделей особистості, який існує у психології. Оскільки прихильники сцієнтизму не визнають за психологією права на власні критерії науковості, які б витікали з особливостей досліджуваного предмету, ця наука – за порушення деяких „загальнонаукових” правил – мала б відкидатися ними за межі науковості взагалі (але вони надають їй певні шанси на „реабілітацію”). У побудові „єдиного і загальноновизнаного” психологічного знання, в якому б нівелювались постаті його творців, сцієнтисти воліють спиратися на математичний апарат (факторний аналіз тощо), забуваючи при цьому філософський бік обґрунтування своїх еклектичних побудов. Останнє і зрозуміло, адже філософія існує у множині неузгоджених між собою спрямувань, а єдина філософія, котрої дотримується сцієнтистська психологія – це бідний власне-філософським змістом позитивізм. Представником сцієнтистської традиції, чий намагання побудувати єдину теорію особистості (на строго-математичних засадах із залученням „корисних даних”, отриманих у надрах відомих психологічних шкіл ХХ ст.), презентують загальну тенденцію сцієнтистського бачення психології, є Баррі Роджерс. Його творчість *репрезентує основні риси сцієнтистської „наукової міфології”*.

Протягом ХХ століття єдиний процес розвитку наукових уявлень про особистість неодноразово трансформовався через всмоктування тих чи інших наукових спекуляцій. В різні періоди століття домінували ті чи інші підходи до структури особистості. На початку століття акцент робився на дослідження вроджених тенденцій. Психологи У. Мак-Даугал, З. Фрейд та К. Юнг асоціюються в Б. Роджерса – автора праці „Людська особистість: до єдиної теорії” [6] – передусім із цим акцентом. Подальший розвиток цього напрямку

пов'язаний із переакцентуванням на соціальні фактори. Цей шлях розвитку започаткованого Мак-Дауголом, Фрейдом та Юнгом напряму асоціюється в того ж таки Б. Роджерса передусім з іменами Е. Фромма, К. Хорні та Г.С. Саллівена. Третій період простягається в наші часи, і в час написання Б.Роджерсом праці він тільки переживав процес становлення. Він пов'язаний із намаганням підкреслити, що люди (людське буття) мають певний контроль за шляхом розвитку їхньої особистості.

Психологом ХХ століття, якого Б. Роджерс не зміг вкласти в якийсь певний період, був А. Адлер. На протязі життєвого шляху Адлер змінював погляди на особистість від акцента на вроджені властивості до акценту на соціальні фактори, а наприкінці – до акценту на самовизначення. З ім'ям А. Адлера пов'язані специфічні ідеї, які зараз будуть розглянуті. Починав Адлер з акцента на вроджені мотиви, потяги (драйви). Тоді він розвивав ідею агресивного інстинкту в людині. Подальший досвід допоміг йому послідовно модифікувати цей погляд у ідеї „волі до влади” та „стремління до переваги”. „Агресивний інстинкт”, „воля до влади”, „стремління до переваги” виглядають дуже схожими поняттями, проте крім змістовної близькості вони мають певні розбіжності. Розбіжності між трьома послідовними концепціями Адлера дуже важливі. Якщо інстинкт, агресивний потяг, є вродженим, то „воля до влади” вже розглядається як більш соціальний термін. Вона замислена як явище компенсаторне, що відповідає деякій меншовартості. Гіпотезу меншовартості Адлер вперше запропонував у дослідженні особистісної компенсації деяких органічних недоліків. Ця оригінальна ідея була поширена на компенсацію недоліків, пов'язаних із зовнішнім середовищем. За Адлером, „воля до влади” створюється у намаганнях компенсації партикулярної неповноцінності. Людина мотивована на перемогу над недоліками в собі та своєму соціальному середовищі. Пізніше Адлер розширив цю тезу від особливого (партикулярного) до загального. Він стверджував, що людина має стремління до перемагання. „Стремління до переваги” є природженою тенденцією, проте його реалізація в індивіда може відбуватися шляхом вільного вибору цілі. Це повинно бути свідомою модифікацією особистості через акт самостворення. У репрезентації останньої природженої тенденції Адлер не намагався повернутися до доктрини агресивного інстинкту. Його ідея про стремління до переваги пов'язана не тільки із соціальними перевагами чи соціальною ієрархією, хоча невротики можуть вправлятися в стремління до переваги саме на цьому шляху. Звісно, люди є соціальними кооператорами, що тяжіють до переваги над се-

редовищем. Їхня „воля до влади” більшою мірою, ніж „стремління до переваги» викривлено комплексами меншовартості, які результують причини, що належать до соціального середовища. Адлер писав про агресивний інстинкт у своїх ранніх працях. Там він, як і У. Мак-Даугол, намагався інтерпретувати людську поведінку в термінах декількох інстинктів, один з яких мав назву войовничості. Войовничість вступала в дію через фрустрацію інших інстинктів. Деякі з інстинктів, відкритих Мак-Даугалом, дуже схожі на ерги, що їх визначив Р.Б. Кеттел.

Засновник психоаналізу З. Фрейд також був зацікавлений у застосуванні реєстрів інстинктів. Він здогадувався про них і вимірював їхні взаємовідношення. Інстинкт-тивну інстанцію індивіда Фрейд назвав Ід. Ід – це набір несоціалізованих примітивних потягів, з яких згодом розвивається особистість. Ід діє згідно принципу задоволення, його потреби бувають задоволені, коли психічна енергія використовується і напруга зменшується. Багато термінів Фрейда увійшло в загальне користування психології. Серед цих термінів є три компоненти особистості: Ід (Воно), Его (Я) та Супер-Его (Над-Я). Его – інстанція особистості, яка керує пошуками шляхів безпечного задоволення інстанції Ід. У ранніх формулюваннях Фрейд наголошував, що Его виникає у процесі навчання тому, як краще всього задовольнити Ід в реальних умовах соціального середовища. Пізніше Фрейд відійшов від цієї думки. Він вирішив, що Его частково виникає з попередніх задатків. Его розглядалося як „слабка” структура у співставленні з Ід. Вона користується психічною енергією (лібідо), яку їй надає Ід. Супер-Его – компонент особистості, який відповідає за особистісну совість, а також за картину того, що повинно бути в ідеалі. Фрейд вказав на ці два аспекти даної інстанції. Супер-Его створюється шляхом інтродекції. Інтродекція – це процес засвоєння цінностей, який базується на нагородженні та покаранні. Вона відбувається як своєрідна ін'єкція, вприскування в дитину цінностей, властивих її безпосередньому оточенню. Дії, які не співпадають із цінностями групи, суворо караються. Карає людину не тільки оточення, але й її власне Супер-Его. Супер-Его є негативним цензором, який відвертає особистість від тих шляхів задоволення потреб Ід, які можуть викликати осуд. Воно навіть не дає, чи, вірніше, намагається не дати Ід змоги самовираження. Супер-Его блокує психічну енергію, тоді як Его її каналізує. Чим більший ефектом результується діяльність Супер-Его, тим більш складні завдання постають перед Его. Можливо, це є результатом намагання Его одночасно шукати

задоволення потреб Ід і перебувати у згоді з Супер-Его, заперечуючи вираження Ід [2; 3].

Наступний внесок Фрейда у вивчення особистісного розвитку пов'язаний із послідовним використанням подій дитинства людини для пояснення формування особистості. Фрейд постулює три стадії розвитку особистості на протязі цього періоду. Ці стадії – оральна, анальна і фаллічна. На протязі оральної стадії дитина отримує насолоду через рот, на протязі анальної – через анус, на протязі фалічної – через фалос. Так йде розвиток інфантильної сексуальності. Фалічна стадія має рамки від двох до п'яти років. Подальший розвиток особистості йде через латентну стадію сексуальності, аж поки не визріє, не збагатиться доросла сексуальність. Фалічна стадія була для Фрейда особливо важливою, тому що вона керує розвитком Едипового комплексу. Наявність Едипового комплексу на фаллічній стадії грає вирішальну роль в становленні Супер-Его. Едипів комплекс – назва, яка позначає орієнтацію дитини на батьків протилежної статі. За Фрейдом, дитина хоче вийти у сексуальні стосунки з батьком протилежної статі. Едипів комплекс веде хлопчика до страху кастрації батьком, який є його конкурентом за любов матері. У дівчаток ситуація дещо складніша. Замість страху кастрації вони мають заздрість до пеніса. Звичайно люди проходять через стадії психосексуального розвитку послідовно. Якщо аномальний (травмуючий) досвід заявляється у ході якоїсь із стадій розвитку, дитина може повернутися (або регресувати) до попередньої стадії. Ця регресія завжди виявляється у вчинках, пов'язаних із деякими майбутніми подіями, схожими із травмуючими подіями. Якщо глибоке занепокоєння, тривога поєднуються із якоюсь стадією психосексуального розвитку, на стадії буде затримка, відома як фіксація. Якщо у майбутньому житті відбудеться ситуація, схожа на попередню, і теж визве занепокоєння, індивід почне будувати свою поведінку так, ніби він затримався на цій ранній стадії. Регресія й фіксація є захисними механізмами. Інший механізм захисту – репресія (витіснення) до підсвідомого рівня небажаного досвіду. Звідти цей досвід у майбутньому може порушувати раціональну активність Его. Усі ці три процеси можна пояснити через поновлення дитячих елементів у дорослій особистості.

Хоча велика кількість фрейдівських концептів увійшло до загального вжитку в психології, вони потім часто модифікувалися. Принциповою мішенню для критики фрейдівських побудов стала фалічна стадія розвитку. Так, Рахман критично перевіряв пояснення Фрейдом

лікування фобії п'ятирічного хлопчика (у яких той робив висновок, що фобія була наслідком дії Едипового комплексу). У своїй критичній перевірці Рахман вказав на те, що Фрейд переконував хлопчика і його родину відповідати так, як було зручно до його теорії. Карен Хорні показала, що заздрість до пеніса має культурне походження, а Б. Маліновський показав, що Едипів комплекс не утворюється в матриархальних суспільствах. Сапір також вказав на необхідність уточнення деяких формулювань Фрейда, які стосуються пояснення Фрейдом різноманітних соціальних явищ.

Г. Мюррей і Клакхон визнаються Б. Роджерсом людьми, головним чином відповідальними за презентування модифікованих версій психоаналізу, які беруть до уваги фактори середовища. Мюррей посилається на категорію тиску середовища, яка впливає на особистість як „Прес”. Джерела „Преса” він знаходить такі: сім'я й основна кількість побутового життя, суперництво, відносини з групами рівних собі та інших сучасників, депривація деяких потреб, фізична небезпека, тривога, заборони. Мюррей і Клакхон вважають, що людина є соціальною твариною, і коли між особистістю й „Пресом” починаються головні конфлікти, то втеча є для особистості більш звичайною модифікацією поведінки, ніж внесення змін до соціо-культурного оточення.

За Мюрреем, ранні роки життя мають непересічну важливість для базування поведінки особистості. Він викладає п'ять основних умов (станів) раннього життя. Це внутрішньозовнішній захист, оральне задоволення, анальне задоволення, уретральне задоволення та задоволення від генітальних фрикцій. З даних задоволень можуть виникнути комплекси, які впливають на напрям особистісного розвитку. У описі уретрального та фрикційно-генітального задоволення в Мюррея є певна відмінність із Фрейдом. Уретральне задоволення, яке Фрейд не відокремлював, – це задоволення від урінації. Виходячи зі своєї теорії Едипіва комплексу, Фрейд вважає страх кастрації необхідністю, якої не можна уникнути. Мюррей також визнає кастраційних страх, але пояснює його у термінах покарання за мастурбацію. Отож, для Мюррея страх кастрації помірковано редуцьовано в значенні. Мюрреем включено до його теорії концепт родової травми. Він використовує його для пояснення явища клаустрофобії. Складності в народженні, де частково присутнє придушення, є причиною для дитини, щоб розвинути в особистість клаустрофобіка. Супер-Его Мюррея має відношення лише до певної частини Супер-Его Фрейда. Це видно з таблиці 1.

Таблиця 1. Співвідношення частин особистості за З. Фрейдом та Г. Мюрреєм

З. ФРЕЙД	1. Супер-Его 1.1. Ідеальне Я 1.2. Совість	Г. МЮРРЕЙ	1. Супер-Его 2. Ідеальне Я
----------	---	-----------	-------------------------------

Іншою поправкою Г. Мюррея до З. Фрейда є користування терміном *схильність до вини* для позначення Супер-Его Мюррея. Як Фрейд, так і Мюррей припускають деякі функції Его. Мюррей вважає, що Его виникає із взаємодії Ід та зовнішньої реальності. Мюррей використовує фрейдівські поняття Ід, Его і Супер-Его, але з певними відмінностями у їх визначенні. За Мюрреєм, Ід має потенціал для вироблення позитивних соціальних властивостей, тоді як за Фрейдом соціальні властивості можуть бути лише вимушені по відношенню до Ід. Для Мюррея, задоволення більш включене в сам процес напруги-зменшення напруги, ніж у кінцевий стан закону напруги.

Карл Роджерс наступний, хто заперечив визначення Ід у фрейдівському дусі (вважає Б. Роджерс), а саме постулював, що серцевина, ядро людської природи орієнтоване позитивно й соціально. Вивчення К. Роджерсом особистості не було вкорінене у психоаналітичній традиції. Тому він використовує іншу термінологію. Він починає з людини як організму в оточенні. Як результат взаємодії оточення з організмом, формується, конструюється Я. Це відбувається шляхом сприйняття організмом того, що він має відмінність від середовища. Організм будує картину свого Я, яка починає підтримувати сама себе. Я підтримує своє існування через процеси вибіркового сприйняття. Матеріал, який загрожує його існуванню, відкидається. Також Я спрямовує організм на ті шляхи й напрями, які підтримують Я. Походження та функції Я за К. Роджерсом нагадують походження і функції Его за Мюрреєм. Та ототожнювати „організм” К. Роджерса з Ід Мюррея не можна остаточно. По-перше, Роджерс вважає, що організм включає в себе Я (Его). По-друге, Роджерс вважає, що природжені тенденції організму спрямовані на те, щоб бути хорошим, тоді як Мюррей присвоює Ід як позитивні, так і негативні компоненти.

Як психотерапевт, К. Роджерс цікавився вилікуванням психічних захворювань. Він вважає, що поступ до здоров'я пов'язаний із рухом від організму, який судить себе за мірками, стандартами і законами інших. Це рух від фасадів, обов'язків та буття, центрованого на інших. Це рух до себе. Щоб бути здоровим, організм повинен відвернутися від інтраектованих цінностей і почати бути контрольованим

своїм Я (Его). Інтраектовані цінності, від яких потрібно відвернутися, еквівалентні Супер-Его Мюррея. Рухатися до здоров'я – це рухатися до: довіри своєму організму; відкритості досвіду; прийняття інших як людей; прийняття своєї власної складності; буття процесом, скоріше, ніж фіксованим продуктом; автономії.

К. Роджерс розглядає організм як процес скоріше, ніж продукт. Коли повністю від'ємні ефекти Супер-Его зведені нанівець, процес може бути управляємим автономним організмом, який сам обирає цілі. Кураторство в психотерапії є для нього творчим процесом. К. Роджерс вважає освіту такою, що може бути застосованою до його методу психотерапії. Він розглядає освіту як відношення вчитель-учень, яке веде до вирішення проблем – і це більш важно, ніж безособова, формальна ситуація навалення.

Дефініція Я (Self) в Карла Роджерса має деякі відмінності від дефініції Карла Густава Юнга і його школи аналітичної психології. Самість (Self) в аналітичній психології – успадкована психічна формація (архетип), що присутня у несвідомому. Раз так, то вона допомагає в детермінації свідомого життя. Самість – це дуже важливий архетип, оскільки він репрезентує й мотивує стремління до об'єднання свідомих і несвідомих аспектів психіки. Селф, Самість є центром свідомої та несвідомої активності психіки, тоді як Его (для Юнга) – центр тільки свідомої активності. Юнг уявляє несвідоме як місце розташування різновидів колективної пам'яті. Це робить таку відмінність між можливостями Самості та Его: Его індивідуальне й кінцеве у часі, тоді як Самість належить до колективного несвідомого і як така перевершує кордони всякого даного часу. Его є продуктом саморозвитку Самості в соціальному оточенні. Особистісний розвиток – робить звідси висновок вже Б. Роджерс – не активний, як за Карлом Роджерсом, він не творить себе, він відбувається у собі. Я-Селф-Самість – це праформа Его й корінь психоаналітичного Ідеального Я. Тобто архетип Самості утворює: а) Ідеальне Я; б) Его.

Темна сторона людської особистості має коріння у прафігурі Тіні. Цей архетип презентує тваринні драйви, які часто бувають притиснені. Тінь, як звичайно, не вся „погана”, і теж поглинається у єдину особистість, центром

якої є Селф (Я, Самість). Персона є наступним архетипом колективного несвідомого. Це джерело індивідуальної тенденції натягувати маску серед публіки. Її ефект може бути таким сильним, що людина інколи вірить у власну Персону, як у Его.

Психологи, які ведуть пошуки у вищезгаданих напрямках, усі належать до клінічної традиції (і Б. Роджерс, попри детальний аналіз їх поглядів, врешті-решт не так багато може використати у власній „єдиній” теорії). Але це не єдина традиція, що цікавиться вивченням особистості. Особливу увагу Б. Роджерс приділяє експериментальній традиції дослідження особистості. Він вважає, що експериментальна психологія, зокрема теорія навчання, також збагатилася знаннями про особистість – дещо із іншого боку. Цю традицію Роджерс пов’язує з іменами І.П. Павлова, Дж. Уотсона, Б. Скіннера, Е. Торндайка, Г. Айзенка тощо. Теоретики цього напрямку намагалися вкласти особистість у певну кількість психологічних змінних.

Б. Роджерс вважає, що Г. Айзенк зняв колізію між психоаналітичною теорією і аналітичною психологією й досяг цього успіху, коли побудував свою теорію особистості на теорії умов Кларка Халла. Він застосував математичну техніку факторного аналізу для виділення чотирьох факторів, взаємодією яких описується особистість. Ці фактори – Інтелект, Психотизм, Нейротизм та Екстраверсія–Інтроверсія (на юнгівське походження останніх термінів автор чомусь не звертає уваги). За виключенням позитивної кореляції між нейротизмом і психотизмом кожен фактор є незалежним від інших.

За Айзенком, відмінність між екстравертом та інтровертом полягає не у напрямі настано-

влення свідомості, а в таких показниках, як швидкість, наполегливість, стремління, стриманість, швидкість обумовлення. Також Айзенк висловив гадку, що екстраверсія виявляє себе у загальній жорсткості чи м’якості настановлень. Він знайшов кореляцію між екстраверсією та жорсткістю настановлень. Особистості з жорсткими настановленнями – це саме ті, хто наполягає на виправданості тілесних покарань, евтаназії, насильницької стерилізації злочинців, хто вважає, що індивід живе задля нації, що еволюція повинна бути жорсткою. Інтровертам властиві більш м’які настановлення, вони схильні до пацифізму і наполягають на припиненні смертної кари. Альтернативна назва цього корелюючого з екстраінтроверсією виміру – Авторитаризм–Демократія. Він є незалежним від виміру Радикалізм–Консерватизм. У поєднанні екстраверсії з навчанням Айзенк знайшов для себе багато цікавого, проте на цьому він не зупинився, а ще почав шукати генетичний базис цього фактору в психофізіологічній сфері. Ці пошуки довели його до досліджень зв’язку виміру екстраверсії–інтроверсії з балансом Збудження–Гальмування. Він вирішив, що з цього балансу витікає більша чи менша легкість обумовлення, а з неї – екстраверсія–інтроверсія, а вже з них – м’які чи жорсткі настановлення. Айзенк стверджував, що екстраверти будують кортикальне гальмування швидко, а розсіюють його повільно, тоді як інтроверти роблять це навпаки. Оскільки церебральна кора контролює свідомість, то екстраверти мають більш жорстке гальмування свідомості й діють із деякою втратою свідомого розгляду. Звідси екстраверти більш спонтанні у поведінці, а інтроверти – більш загальмовані.

Це можна побачити у таблиці 2.

Таблиця 2. Фізіологічне тлумачення Г.Айзенком інтро- і екстраверсії

Інтроверти	Кортикальне збудження	Гальмування у поведінці
Екстраверти	Кортикальне гальмування	Збудження в поведінці

Контролює процеси збудження-гальмування Ретикулярна Формація. Саме вона виявилася фізіологічним центром, який, згідно Айзенку, обумовлює екстра-інтроверсію через процес гальмування, що йому Айзенк дав технічну назву Реактивне гальмування (цей термін виник у теорії навчання К. Халла). Реактивне гальмування – загальне безумовне гальмування, що не залежить від специфіки стимула. Айзенк зазнав суворої критики Гілфорда й Вернона. Оскільки деякі первинні фактори, з яких була факторізована екстраверсія, не мають фізіологічного походження, а цілком детерміновані оточенням (Ратимія Гілфорда), айзенківські фізіологічні вправи втрачали сенс. Проте на користь Айзенка можна витлумачити

дані, одержані за допомогою близнюкового методу. Шкала екстраверсії у ідентичних близнюків, які виховувались окремо, корелює 0,42, тоді як у не ідентичних, які виховувались разом – 0,17. Фактор Нейротизму–Емоційної стабільності Айзенк описує так:

- *емоційна стабільність* – Надійність, Зухвалість, Воля, Самоконтроль, Стабільність, Нестача емоційності. Потім: Спокій, Об’єктивність, Співпраця, Мужність, Нестаток інтроспекції;
- *емоційна нестабільність* – Сварливість, Нервовість, Надкритика, Гіперчутливість, Експресивність, Імпульсивність. Потім: Жіночність, Інтроспекція.

Перелік *нейротичних рис* Айзенк заніс до реєстру: Тривога, Істерія, Слабкий вихід енергії, Погане запам'ятовування, Сімейна історія неврозу; випадки неврозу в ранньому дитинстві, Незадоволене раннє життя, Реактивна депресія, Суїцидальність, Почуття вини.

Був використаний близнюковий метод. Виявилась наявність спадкового компоненту. Айзенк стверджує, що на цей вимір на фізіологічному рівні впливає діяльність Автономної

НС із її компонентами – Симпатичною, яка відповідає за мимовільний захист, та Парасимпатичною, яка підтримує цілі.

Взаємодія вимірів екстраверсії-інтроверсії та нейротизму-емоційної стабільності дає Айзенку змогу вийти на опис чотирьох типів особистості, які за назвою збігаються з традиційними гіпократівсько-галенівськими типами темпераменту (див. табл. 3).

Таблиця 3. Взаємодія вимірів екстраверсії-інтроверсії та емоційної стабільності

Холерик -	Екстраверт	Нестабільний
Меланхолік -	Інтроверт	Нестабільний
Сангвінік -	Екстраверт	Стабільний
Флегматик -	Інтроверт	Стабільний

Айзенк стверджує, що два виміри, що їх він задіяв у винайденні типів темпераменту, значуще не співвідносяться між собою. Психотизм було запропоновано Айзенком у 1952 р. Він вказує на те, що це континуум із „нормою” на одному полюсі й екстремальним психотичним станом – на іншому. До того існував вимір Циклотимія–Шизотимія, обидва полюси якого були психотичні. На одному полюсі знаходилися маніакально-депресивні хворі, на іншому – шизофреніки. Стверджувався нормальний розподіл, із більшістю „нормальних” людей посередині. Також Айзенк стверджує, що є вимір особистості, який можна назвати інтелектом. Факторизація довела, що це самостійних вимір.

Крім Айзенка є ще двоє вчених, які подали факторні інтерпретації людської особистості. Це Р. Кеттел і Дж. Гілфорд. Їхні інтерпретації не базуються на теорії навчання. Обоє більше цікавив опис особистості в термінах вимірваних змінних, ніж питання щодо їхнього походження. Якщо Айзенк утворив малу кількість відносно незалежних факторів, то Кеттел утворив середню кількість, а Гілфорд – велику кількість. Система останнього являє собою деяку втрату зручності для користування картиною особистості (у порівнянні з іншими двома системами). Це відносно обмежує її застосування. Характеристика гілфордського настановлення при факторизації є в його твердженні, що генерального фактору інтелекту немає. Він запропонував матрицю на 120 шкал, які повинні презентуватися ідентифікованими з факторами. Велика кількість факторів пропонувався також для мотивації, темперамента, невротизму та психотизму. Гілфорд вказав на те, що важко погодитись із існуванням єдиного широкого фактору нейротизму та психотизму, оскільки прояви цих факторів дуже варіюють.

Р.Кеттел описав різні техніки факторного аналізу для дослідження різних аспектів особистості. Одна з них – Р-техніка. Це метод кореляції властивостей особистості. Її Кеттел застосовував для вивчення найпростіших ергів чи драйвів. Цей термін для позначення властивостей Кеттел знайшов, щоб не залежати від нюансів, якими були насичені інші, попередні терміни. Фактори виникають з дослідження мотивації. В них є певна відповідність із фрейдівською структурою особистості. Один з факторів (альфа) належить Ід, інший (бета) – Его, третій (гама) – Супер-его, четвертий (епсілон) описано як фізіологічний, п'ятий (дельта) – як подавлений комплекс. З різних ергів будуються почуття. Почуттям навчаються.

Первинні фактори темпераменту Кеттел знайшов через записи життя особистостей (L-дані), опитувальник (Q-дані), рейтинги поведінки (BR-дані), об'єктивні тести (Т-дані). Це фактори А, Н, С і т. д. Фактор А на першому полюсі (А+) містить довірливість, імпульсивність, підкорюваність, самовідданість та кооперативність, на протилежному (А-) – підозрілість, стверджувальність, ексгібіціоністичність. Фактор С – це фактор сили Его, і його конкретний вияв залежить від оточення людини десь в три рази сильніше, ніж од спадковості. Низька сила Его може бути продуктом розбитої сім'ї. Люди з С+ вільні від невротичних симптомів. D-фактор – це фактор збудливості, що містить потяги, неможливість релаксації, пошук уваги з причини відчуття небезпеки. Спадковість із оточенням тут справляють рівний вплив. Фактор Е – це фактор Домінантності-Субміссивності (Підкорюваності). Цей фактор конституційно обумовлений і пов'язаний із наявністю чоловічих гормонів. F-фактор на першому полюсі має характеристики бодрості, спокою й соціабельності, на другому – депре-

сивності, неспокою та сором'язливості. G-фактор є фактором незалежності-залежності. Фактор H – найбільш конституційний із усіх первинних факторів, він базується на Автономній нервовій системі. I-фактор є фактором чутливості, або жорсткості, Кеттел викладає його за айзенківським фактором м'яких-жорстких настановлень. J,K,L-фактори – це первинні фактори меншої важливості. Перший з них відповідає за енергійну детермінацію, другий репрезентує соціальну орієнтацію, останній становить собою континуум підозрливості з параноєю на першому полюсі й довірливою соціалізацією на другому. N-фактор викладається як проникливість-наївність, O-фактор відповідає за емоційну стабільність.

Фактори, які Кеттел відкрив тільки за опитувальником (тобто Q-даними) марковані Q1, Q2, Q3, і Q4. Перший – фактор радикалізму-консерватизму, другий вимірює самодостатність. Фактор Q3 презентує рівень самоконтроля, він існує у проявах, що збігаються з проявами Супер-Его. Наступний фактор може бути інтерпретований як вимога Ід. Q4+ вказує на високий рівень вимог Ід, Q4- – на низький. Тоді як ці фактори сформовані вдало, є ще інші фактори з опитувальника, що відповідають за тенденцію до фантазії, психотичність, зміну самосвідомості в натовпі та застережність екстравертних інтересів – але вони менш надійні. З первинних факторів Кеттел отримав вторинні. Кожний з них має певну формулу, яка складається з маркувань полюсів первинних компонентів, E+C-N+I- тощо. Вторинні фактори є такі як Тривожність, Інвія-Ексивія, Воля до успіху-Фрустрація, Наївна чутливість-Жорстка проникливість, Кататонічна диспозиція, адаптованість та Циклотимія-Шизотимія. Щодо нейротизму Кеттел стверджує, що він не існує як один єдиний окремий фактор, а розпадається на Тривожність і Наївну чутливість.

Б. Роджерс у намаганні створити єдину теорію особистості зупиняється і на структурі людських здатностей, до якої перш за все на-

лежить інтелект як найбільш загальна здатність. Традиційний погляд британської психології освіти, де фактор g визнається максимально важливим має відмінність із американським поглядом, у якому його роль мінімізується на користь субфакторів більш спеціального змісту. Звісно, генеральний фактор не пояснює усі варіанти людських здібностей. Традиційно у когнітивній здібності виділяється два інших фактори. Це вербально-освітній та просторово-механічний. Лінгвістичне та математичне мислення стосується першого, а тренування просторових і ручних вмінь – другого. Кеттел створив теорію кристалічного та текучого інтелекту, базуючись на даних культурно-вільного тесту. Текучий інтелект є вмінням бачити відношення між новим і старим матеріалом, кристалічний – є навченим розумом, він становить конденсат нашого досвіду. Були вивчені зв'язки інтелектуальних факторів із деякими особистісними. Скунелл і Скунелл довели, що тривожність корелює з поганими арифметичними здібностями. Айзенк знайшов невелику кореляцію між здібностями до рахування та інтроверсією. Практичні здібності співвідносяться з інтроверсією, а вербально-освітні з екстраверсією. Також вивчались розумові здібності психотиків. Загальна картина, яку наводить Б. Роджерс, є такою, як в таблиці 4.

Ч. Осгуд у 1952 р. запропонував вимірювати лінгвістичні значення. Виміри значень Осгуда були застосовані в загальновідомій методиці семантичного диференціалу. Вимірювання лінгвістичних значень за Осгудом відбувається шляхом оцінки чогось на лінії між двома означеннями з антонімічними значеннями. Усі ці лінії (шкали) фундаментально подібні й можуть бути згруповані разом. Кожна група може бути трактована як вимір у просторі, так що усякий концепт (усяка річ) може бути графічно репрезентований як існуючий у багатовимірному семантичному просторі.

Таблиця 4. Розумові здібності психотиків

<p>Фактор g (загальний інтелект) – Незалежні виміри:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ k (просторовий інтелект) – співвідноситься із низьким психотизмом ■ v:ed (вербальний інтелект) поділяється на: <ul style="list-style-type: none"> ■ v and n – співвідносяться із інтроверсією - n – із низькою тривожністю - v – із високою тривожністю ■ f and w – співвідносяться із екстраверсією.

Осгуд виклав вісім таких вимірів. Це Оцінка, Потенція, Активність, Стабільність, Рецептивність, Агресивність. Потенція й Активність є

звичайно комбінованими у єдиний вимір Динамізму. Крос-культурні дослідження Осгуда та Сусі, Трендіса й Осгуда засвідчили стабіль-

ність семантичного простору без великих культурних розбіжностей. Крігер у 1963 р. встановив, що між семантичним простором здорових та розумово хворих людей з однієї культури розбіжність більш значуща, ніж проміж просторами здорових людей різних культур.

Х. Дж. Хелвортом були профакторизовані айзенківські шкали нейротизму та екстраверсії разом із семантичним матеріалом. Результатом був єдиний фактор щодо нейротизму та оцінювання. Згідно нашим знанням, це свідчить, що високо тривожні люди оцінюють відмінно від низько тривожних. Осгуд, Сусі й Танненбаум показали шкальну відмінність між студентами вищої школи із високим та низьким IQ. Особи з високим показником інтелекту більш дискримінативні й менш схильні до екстремальних оцінок. Уелс та Сміт не знайшли впливу інтелектуального рівня на відносно семантичного диференціалу.

Після викладу цього матеріалу щодо дослідження особистості в клінічних школах та експериментальній психології автор перейшов до побудови власної теорії особистості, у якій намагався використати весь об'єм означених ним надбань передусім експериментальної психології. З цитованого й описуваного матеріалу Б. Роджерс особливої ваги надає восьми тезам:

- 1) Айзенк стверджує, що існують чотири виміри людської особистості, такі як Інтроверсія-Екстраверсія, Нейротизм-Емоційна стабільність, Психотизм та Інтелект;
- 2) він їх вважає такими, що мають сильні біологічні компоненти – а саме інтроверсія стосується до малого реактивного гальмування, а нейротизм – до функціонування автономної нервової системи;
- 3) також він стверджує, що жорсткі та м'які настановлення людини пов'язані з екстраверсією та інтроверсією;
- 4) Осгуд та інші показали, що значення також мають факторну структуру і що вони виявляються в оціночних вимірах мови, які константні для усіх культур;
- 5) Кеттел вказав на відношення між первинними факторами, з яких через подальшу факторизацію він вивів вторинні;
- 6) Кеттел стверджує, що є 9 вторинних факторів, кожен з яких залежить від деяких інших;
- 7) фактор Інвії-Ексивії (кеттелівський вторинний) корелює з фактором, який може бути ідентифікованим як Мужність-жіночість;
- 8) текучий та кристалічний інтелект поєднуються шляхом факторизації в єдиний вимір, фактор інтелекту (g).

Баррі Роджерс створює свої пропозиції щодо рівневої структури людської особистості шляхом ототожнення сукупності первинних особистісних факторів із першим рівнем особистості, вторинних – із другим рівнем. Подальша факторизація вторинних факторів з цієї математичної позиції призводить до виявлення третього рівня психічної реальності особистості, що він складається з відношень вторинних факторів між собою. Змістовний бік третинних факторів детально описується. З факторів імпульсивної тривожності Кеттела (вторинного фактору), та дезінтегративної тривожності (також вторинного фактору, що за Айзенком зветься нейротизмом), які були співставленні у факторному експерименті П.Клайна (1967) Роджерс одержує фактор тривожності третього рівня – генеральний фактор тривожності. Отож, із багатьох первинних факторів – перший рівень існування тривожності – утворюється два вторинних – другий рівень, а з нього – єдиний генеральний фактор третього рівня. Тривожність (генеральний фактор) також корелює з оціночним виміром мови – тим семантичним простором, який, за П. Верноном (1964), може бути віднесеним до особистісного простору.

Вторинні фактори кататонії та наївної чутливості (релігійонізму) – жорсткої проникливості (секулярізму) також утворюють генеральний фактор третього рівня – прото-психотизм (який включає релігійонізм) та прото-авторитаризм (який включає секулярізм). Вторинний фактор кататонії при цьому співпадає з семантичним фактором стабільності, а наївності-проникливості – із семантичним фактором потенції.

Вторинні фактори фемінності-маскулінності (який співпадає із семантичним фактором маскулінності чи агресивності) та інвії-ексивії (який співпадає з семантичним фактором активності) об'єднує третинний фактор біологічної екстраверсії-інтроверсії, який уособлює в собі саме біологічні аспекти цих вимірів, а саме ті, що залежать від гальмівної діяльності кори великих півкуль.

Культурна інтроверсія-екстраверсія, відокремлена Роджерсом у самостійний вимір, разом із вербально-освітнім інтелектом становить фактор третього рівня – поміркованої стриманості-непоміркованої безтурботності. Вербально-освітній інтелект разом із просторовим інтелектом створює інший третинний фактор – фактор загальної здібності.

На винаході третього рівня особистості Роджерс не зупиняється. Він іде далі – до четвертого рівня. Деякі з п'ятьох факторів третього рівня виявляють кореляцію між собою та з

факторами другого рівня. На четвертому рівні існує чотири психічні реальності. Це, поперше, невимушеність-контроль, яка складається з третьорівневих факторів тривожності та прото-психотизму й прото-авторитаризму, по-друге, інтродинамізм-екстрадинамізм, що створюється тими ж таки прото-психотизмом та прото-авторитаризмом у стосунках із біологічною інтроверсією, по-третє, егоцентризм-соціоцентризм, у якому біологічна інтроверсія поєднується з поміркованою стриманістю, по-четверте, інтелектуалізм, який поєднує помірковану стриманість із кристалічним інтелектом. Ці фактори четвертого рівня є більш загальними, ніж фактори попереднього.

Після опису рівневої структури особистості Роджерс виходить на проблему психологічних типів. Адаптація людини у якості основи для поділу на типи буває 1) пристосуванням до нових умов оточення; 2) творінням нового. Перший тип є конформним, другий – креативним. Креативні люди поділяються на Митців та Науковців. Залежність останнього поділу від виміру наївної чуттєвості показали П.Кросс, Р.Кеттел та Г.Батчер (1967).

Типи за Шпрангером, які подає Айзенк [5], є такі: релігійний, політичний, соціальний, естетичний, науковий та економічний. Релігійний тип є містиком, політичний – шукачем персональної влади та впливу, соціальний – альтруїстом, він усім симпатизує, естетичний цікавиться людьми, але не їхнім добробутом, науковий завжди емпіричний, критичний та раціональний, економічний поєднує наукового, естетичного та релігійного і прагне до пустоти. Айзенк ці типи факторизував разом із фактором жорсткості-м'якості настановлень. До першого (жорсткого) полюсу відійшли політичний, економічний та науковий типи, до другого – естетичний, соціальний та релігійний. Ці та інші дослідження довели, що типи за Шпрангером можна описати так:

- 1) релігійний – наївна чуттєвість + соціоцентризм + висока тривожність;
- 2) політичний – жорстка проникливість + соціоцентризм + висока тривожність;
- 3) соціальний – наївна чуттєвість + соціоцентризм + низька тривожність;
- 4) естетичний – наївна чуттєвість + егоцентризм + висока тривожність;
- 5) науковий – жорстка проникливість + егоцентризм + низька тривожність;
- 6) економічний – жорстка проникливість + соціоцентризм + низька тривожність.

Далі Роджерс подає загальновідому типологію особистості Юнга. Вісім юнгівських типів особистості виявляються за ознаками загального настановлення свідомості (екстра- та ін-

троверсія) та психічних функцій: відчуття, почуття, мислення та інтуїції. Роджерс зазначає, що Юнг не був математично орієнтований, він не належав до статистичної традиції. Тож факторизацію до його типів застосували інші, у тому числі сам Б. Роджерс, але у власних інтересах. Свій фактор четвертого рівня (інтелектуалізм) він базує на культурній інтроверсії, інтуїції та пам'яті. Кристалічний інтелект може бути розглянутий як такий що виник з двох когнітивних моделей: вербально-освітньої здібності та просторової здібності, або з двох властивостей – інтуїції та пам'яті.

Б. Роджерс за робочу основу своєї факторної типології бере типи Шпрангера. Він розглядає їх у власних термінах, замінює деякі на його думку неточні слова. Релігійних типів у нього виявилось два – А і В, тому загальна кількість виросла до сіми. Остаточні типи в Роджерса виявились такі:

- 1) адміністративний (економічний) – контрольований, екстрадинамічний, високо інтелектуалістичний, жорстко мислячий, соціоцентричний;
- 2) науковий – контрольований, екстрадинамічний, високо інтелектуалістичний, жорстко мислячий, егоцентричний;
- 3) політичний – невимушений, екстрадинамічний, низько інтелектуалістичний, жорстко проникливий, соціоцентричний;
- 4) соціальний – контрольований, інтрадинамічний, низько інтелектуалістичний, м'яко мислячий, соціоцентричний;
- 5) релігійний А – невимушений, інтрадинамічний, високо інтелектуалістичний, м'яко мислячий, егоцентричний;
- 6) релігійний В – невимушений, інтрадинамічний, високо інтелектуалістичний, м'яко мислячий, соціоцентричний;
- 7) естетичний (сенсуальний) – невимушений, інтрадинамічний, низько інтелектуалістичний, м'яко мислячий, егоцентричний.

Останні глави твору Б. Роджерса присвячені застосуванню винайдених факторів 3-4 рівнів у психології політичних рухів для пояснення політичної поведінки людей та у психології освіти для вивчення психологічної бази освітньої діяльності.

Отже, типовими рисами сцієнтистської наукової парадигми в психології особистості, яку можна побачити на прикладі творчості Б.Роджерса, є *намагання створити єдину теорію особистості, яка б еклектично поєднала знання про особистість, що склалися у різних наукових школах (із різними методологічними орієнтаціями), а також прагнення застосувати у якості загального знаменника*

типово сциєнтистські критерії (математичну статистику, факторні моделі тощо).

Оскільки знання, набуте за іншими методологіями, сциєнтистським критеріям здебільшого не відповідає, воно усе ж здебільшого відкидається; з нього до „єдиної теорії особистості” беруться лише певні несаможітні і не дуже важливі фрагменти, які можуть бути інтегровані без значних поступок жорсткої сциєн-

тистської догми. У той же час посилення на славетних авторів, чиїми надбаннями сциєнтистська думка так недолуго користується, покликані створити враження, що у „єдиній теорії особистості” з ними досягнуто певного консенсусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Роменець В.А.* Історія психології XIX – початку XX століття: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
2. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології XX століття: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1998. – 922 с.
3. *Фрейд З.* «Я» и «Оно». Труды разных лет: Пер. с нем. – Кн. 1. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 398 с.
4. *Фрейд З.* «Я» и «Оно». Труды разных лет: Пер. с нем. – Кн. 2. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 427 с.
5. *Eysenck H.J.* The structure of Human Personality. (3-rd ed.). – London: Methuen, 1970. – 264 p.
6. *Rogers B.* Human Personality. Towards a Unified Theory. – N.Y., Washington, Hollywood: Vantage Press, 1972. – 233 p.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2006 р.

